

העניינים כ"אחר" – עוני בישראל בשנות האלפיים

אברהם דורון¹

מטרת מאמר זה לתאר ולנתח את תהליך ההבניה של העניינים כ"אחרים" בחברה הישראלית. מספרם של העניינים מופיע אמנם בדו"חות שמפרסמים גופים שלטוניים שונים, אבל העניינים אינם חלק מההוויה ומהחוויה של הרוב החי בשפע יחסי וכמעט אינו מכיר אותם ואינו נתקל בהם. הם נתפסים כ"אחרים". לא ניתן אפוא להבין את תופעת העוני במושגים חומריים בלבד, אלא במסגרת מערכת היחסים החברתיים הרחבה יותר ובתוך ההקשר שבו מוגדרים יחסי הכוחות החברתיים הנוגעים לשאלות מעמדיות, עדתיות ומגדריות.

ההתייחסות לעניינים כאחרים חרותה עמוקות בתודעה שלנו ונעוצה בתחושה ובדימויים שהתגבשו כלפיהם במשך מאות בשנים. בחברה הקפיטליסטית בת זמננו העניינים נתפסים כאנשים שכשלו בהתנהלותם האישית, ולפיכך אפשר להדביק להם תווית של נחיתות ולראות בהם "אחרים" שאינם ראויים למעמד של אזרחות מלאה בחברתנו. ההבניה של העניינים כאחר מוגברת ככל המקרים באמצעות תהליך של דיפרנציאציה וקביעת קווי הפרדה בין "אנחנו" ו"הם". עמודי התמך של הדיפרנציאציה הם סיווג, קטגוריזציה, שימוש בסטריאוטיפים וסטיגמטיזציה.

ראיית העניינים כאחרים מתוך הנחה שהם אינם עובדים או "אינם רוצים לעבוד" ותיוגם כמקבלי קצבאות או או כל תיוג שלילי אחר משקפים במידה רבה את עוצמת הפערים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים בחברה הישראלית ואת הדעות הקדומות הרווחות בחברה כלפי קבוצות האוכלוסייה העניות והחלשות. לפיכך העניינים מוצאים את עצמם לעתים קרובות לכודים בתפיסות המעוותות את המציאות שהם חיים בה, ופועלים בלי שיש להם הכוח לסתור את התכונות וקווי האופי השליליים שמייחסים להם. כשכך הם פני הדברים, האפשרות להביא לידי שינוי במצב ה"אחרות" של העניינים בחברתנו מוטלת בספק.

1 פרופ' אמריטוס בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית על שם פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים.

מבוא

מטרת מאמר זה לתאר ולנתח את תהליך ההבניה של העניים כ"אחרים" בחברה הישראלית. תהליך הבניה זה הוא בשנים שבהן נמשך הגידול בהיקף האוכלוסייה הענייה בארץ. ב-1990 היו העניים 15.3 אחוז מכלל האוכלוסייה, וב-2005 גדל חלקם ל-24.7 אחוז. ב-1990 עמד מספר הילדים העניים על 19.7 אחוז, וב-2005 הוא הגיע ל-35.2 אחוז (המוסד לביטוח לאומי 1991 ו-2006). הגידול במספר העניים בכלל ושל הילדים בתוכם בפרט הפך לגורם חשוב בהתעצמות התהליך המתמשך של הבניית האחרות של העניים בצורותיה השונות.

הבניית העניים כ"אחרים" איננה תופעה חדשה. כבר בשנות ה-60 של המאה הקודמת התייחס הפעיל החברתי האמריקני, מייקל הרינגטון, אל העניים כאל אנשים החיים בארץ אחרת, ב-The Other America, בארץ שאינה נראית לעין. הוא ציין שמספרם של העניים אמנם מופיע בדו"חות שמפרסמים גופי שלטון שונים, אבל אין הם חלק מההוויה ומההוויה של הרוב שאינו מכיר אותם ושאינו נתקל בהם. השפע היחסי שחיה בו רוב האוכלוסייה יוצר מעין סוג של עיוורון כלפי הקבוצות העניות. הם נתפסים כ"האחרים" ומתקיימים בתוך זירת יחסי אחרות (קרומר-נבו, 2006). נזכרתי בדימויים אלה של העניים של הרינגטון בעת פרסום דו"ח העוני לשנת 2005 בידי המוסד לביטוח הלאומי (המוסד לביטוח לאומי, 2006). בידיעה ששודרה בתוכנית החדשות של אחד מערוצי הטלוויזיה על הדו"ח ועל ההיקף הגדל של העניים בישראל הביע השדרן את פליאתו על התופעה שכנראה אינה חלק מההוויה שלו ושאל, מי הם העניים האלה ואם הם כולם או רובם טפילים שאינם עובדים או אינם רוצים לעבוד. עמדה זו של השדרן אינה מייצגת בוודאי את הגישה של רוב אנשי התקשורת, אבל היא אופיינית לזרמים נכבדים הפועלים בתוכה.² יתרה מזאת, נראה שאין היחס הזה לעניים שונה בהרבה בארצות עשירות אחרות. רק לאחרונה דווח באחד העיתונים בבריטניה שהעניים בה הם Out of sight ו-Out of mind (Guardian, 2007).

סוגיה זו של העניים כאחרים הועלתה לאחרונה בצורה בוטה יותר בידי החוקרת הבריטית, רות ליסטר (Lister, 2004). בדיון שלה על "האחרות" של העניים, ה-Othering בלשונה,

² ניתן למצוא בתקשורת הישראלית דוגמאות רבות אחרות של סוג התייחסות שלילית דומה לעניים. לדוגמה: שדרן בגלי צה"ל תמה באחד משידוריו על המספר הגדול של אנשים הנמצאים מתחת לקו העוני והקשה: "האם הסטטיסטיקה הזאת [של דו"ח העוני] מבטאת את המצב האמיתי בישראל?" הוא המשיך ושאל: "האם הובאה בחשבון העובדה שיש כאן לא מעט אנשים שרשומים כמובטלים, או כנתמכי סעד, אבל למעשה נהנים מהכנסות גבוהות בלי להצהיר עליהן?" והוא סיכם: "אצלנו אין כמעט עוני במובן האמיתי של המלה." (א' דורון, הפרסום השנתי של דו"ח העוני בישראל: אמצעי התקשורת והתגובות במערכת הפוליטית, בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון, החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004).

היא הדגישה שאי אפשר להבין את תופעת העוני במושגים מטריאליים בלבד; יש להעמיד אותה במסגרת מערכת היחסים החברתיים הרחבה יותר בין העניים לאלה שאינם עניים. יש לראות אותה בתוך ההקשר החברתי הרחב שבו מוגדרים יחסי הכוחות החברתיים הנוגעים לשאלות מעמדיות, עדתיות ומגדריות (קרומר-נבו, 2006).

השאלה הנצחית היא מי הוא זה שנתפס כאחר. ההגדרה של האחר בנויה על פי רוב על יסודות ההדגשה והחזוק של הזהות החיובית העצמית והדמוי החיובי של האנחנו. החזוק הזה מושג על ידי הכתמה וסטיגמטיזציה של מי שנתפס כאחר. המשמעות של הצורות השונות של דיפרנציאציה חברתית קשורה לתפיסה כזו של אנחנו והם, והדבר בולט כשהדיפרנציאציה בנויה על יסודות בעלי אופי אתני, לאומי, כלכלי, גיאוגרפי או אידיאולוגי. בכל המקרים תמיד אורבת הסכנה שהיא תהפוך לבסיס של הערכה עצמית חיובית הנולדת על רקע הטלת דופי ונחיתות בקבוצה האחרת. ההבחנה הזאת כוללת בתוכה את הדרכים החברתיות והפסיכולוגיות של הדרה או דחיקה של האחר לשוליים. הדגשת השוני כוללת בתוכה תמיד יסודות של הדרת הקבוצה המוגדרת כאחרת, והיא קשורה ביחסי דומיננטיות או שליטה של האנחנו מול החולשה או שפל הרוח של האחרים (Riggins, 1997; Canales, 2000).

את הדיפרנציאציה הזאת אנו מוצאים במערכת היחסים החברתיים בין העניים לאלה שאינם עניים. במסגרת יחסים אלה מעמד העניים, כמו גם שוליותם, נקבעים בעיקר בידי אלה שאינם עניים, שבשיח שלהם, בעמדותיהם ובמעשיהם קובעים במידה רבה את הבניית תופעת העוני בעיני הכלל ובעיני העניים עצמם. ההבניה הזאת של העני כאחר נעשית דרך השימוש בדפוסי לשון, בדימויים של העניים, בתיוגם, בצורות הסטיגמה המוטלות עליהם, בהתייחסות אליהם ובדרכים אין ספור למרגינליזציה שלהם, כלומר דחיקתם לשולי החברה.

ליסטר מדגישה שההבניה הזאת של העניים כאחרים היא תהליך מתמשך של דיפרנציאציה שבתוכו נמתח הקו המבדיל בינינו, כלומר בין מה שנתפס כאנחנו, לבינם, מה שנתפס כהם. הקו הזה איננו כמובן נייטרלי במהותו. גם אם לעתים קרובות הוא מתיימר לאובייקטיביות, הוא רווי למעשה בשיפוטיות מוסריות. הוא טומן בתוכו את הגישה הערכית השלילית הרווחת בחברתנו כלפי העניים, גישה "המייצרת אחרות" (קרומר-נבו, 2000) ורואה בקיומם של עניים לא רק נטל כלכלי, אלא גם צורה של מפגע מוסרי הטומן בחובו איום מוסווה על החברה כולה. מתיחת קו הגבול הזה, או ההבדלה הזאת של העניים, היא מעשה יומיומי. הוא נעשה בעיקרו על ידי שימוש בשפה שבאמצעותה מבחינים בין האנחנו וההם. כך עשה, למשל, אותו שדרן טלוויזיה המוזכר לעיל, אבל כמוהו נוהגות גם הרשויות הציבוריות למיניהן, ובראשן שירותי הרווחה, ומחרים מחזיקים אחריהם אנשי מקצוע בתחומי החינוך והבריאות, המשטרה, בתי המשפט, מוסדות פיננסיים וכדומה (ראו גם: Lister, 2005, 2006; קרומר-נבו, 2006).

תהליכי ההבניה של האחר

ההתייחסות שלנו לעניים כאל אחרים חרותה עמוק בתודעה שלנו, ושורשיה בגישה ובדימויים שהתגבשו כלפיהם במשך מאות בשנים. במסורת היהודית "עני נחשב כמת"³. בעולם הרומאי הדגיש המשורר אובידיוס ש"העני הוא בכל מקום בשפל המדרגה". במשטר הפיאודלי של ימי הביניים נחשבו העניים מנודים וחלכאים, והם נדחקו לזרועות מוסדות הצדקה של הכנסייה. בעת החדשה נקבע מקומם של העניים במסגרת המרתיעה והמענישה של חוקי העניים (Poor Laws). בעולם החדש שאחרי המהפכה התעשייתית נתפסו העניים כמפגע שיש לפעול ביד תקיפה כדי להתגבר עליו. כך הוגדר מקומם של העניים במחשבה הכלכלית שעסקה מאז המאה ה-19 בדרכים של ניהול ההתפתחות המשקית (Himmelfarb, 1984; Novak, 1988). החברה הקפיטליסטית בת זמננו רואה בעוני בעיה חברתית בעיקר, ובעניים היא רואה אנשים שכשלו בהתנהלותם האישית, ולפיכך אפשר להדביק להם תווית של נחיתות שמשמעותה היא שאין הם ראויים למעמד של אזרחות מלאה בחברתנו (Rossi & Blum, 1968).

כפועל יוצא של גישות אלה הופרד בעבר מעמדם האישי, האזרחי והפוליטי של העניים ממעמדה של שאר האוכלוסייה והוטלו עליהם הגבלות משפטיות, כמו שלילת זכויות אזרחיות שונות, והגבלות אחרות. מאחורי ההגבלות האלה עמדו שתי סוגיות: הצורך לקיים פיקוח חברתי תקיף על העניים ולהגן בדרך זו על החברה מפניהם, ובה בעת ההתלבטות בשאלה בדבר מידת האחריות של הכלל להבטחת קיומם של העניים. בכל שלבי הדיון הציבורי בסוגיות אלה עמדה תמיד במוקד הרטוריקה בדבר ההתנהגות המוסרית הלקויה של העניים.⁴ קרומר-נבו, בסקירה שלה את הספרות המקצועית, מונה את ההכללות השיפוטיות שיוחסו לעניים והתאפיינו בתכונות נמוכות ומנמיכות, כגון דיסאורגניזציה אישית, אי יכולת לארגן ולתכנן זמן, רמה נמוכה של מילוליות ושפה נמוכה, יכולת הפשטה נמוכה, העדר תכנון ויציבות, ליקויים בנורמות ובהרגלים משפחתיים, העדר תרבות דיבור המאפשרת פתרון קונפליקטים (קרומר-נבו, 2000). כל אלה והרטוריקה שנבעה מהם סיפקו את הבסיס להתייחסות לעניים כאחרים ושימוש כרציונל לגישות המפלות והמענישות כלפיהם (Golding & Middleton, 1982).

3 גם ביהדות אפשר לראות עמדות אחרות כלפי העניים, אבל חז"ל כבר אמרו ש"בית עניא – אזלא עניותא" (בבא קמא, צ"ב), "אחר העני הולכת העניות", כלומר עניות גוררת עניות. נאמר גם ש"יעה עניותה לישראל", הסתפקות במועט היא ערך חשוב ביהדות, אבל "עני חשוב כמת", משום שגם בראיית היהדות הניוול נגרם מעוני מחפיר שאפשר לראותו כמעט בכל תחומי החיים (ראו: חברה – הייד-פארק, www.hyde-park.hevre.co.il). במילון אבן שושן מוזכר ש"חיי העני אינם קרואים חיים". ובאוצר המלים של ח' רבין וצ' רדי (קריית ספר, 1976) מובאות המימרות "אביון הורגל לבושת", "העניות היא פגע רע" ו"אדם בלי כסף ומטבע לכסיל ייחשב וחסר דעה".

4 הדוגמה הבולטת ביותר היא זו של מלטוס. ראו Gertrude (Ed.) Malthus Robert Thomas, *On Population*, (Ed.) Gertrude Himmelfarb, New York: Modern Library, 1960).

בכל המקרים היתה ההבניה של העני כאחר מועצמת בתהליך של דיפרנציאציה וקביעת קווי הפרדה בין האנחנו וההם, בין האנחנו החזקים או החזקים יותר ובין ההם, העניים, החלשים או הפחות חזקים. בדרך זו נקבע המרחק החברתי בין הקבוצות, כשהדיפרנציאציה התבססה על הערכה ערכית שלילית של ההם. באופן מעשי הדיפרנציאציה נעשתה בעבר ונעשית בהווה, כפי שנראה, באמצעות תהליכים של סיווג וקטגוריזציה, שימוש בסטריאוטיפים וסטיגמטיזציה.

השימוש בסטריאוטיפים הוא למעשה מעין אפליה שנעשית דרך הדבקת תוויות שליליות על קבוצות שלמות באוכלוסייה. התיוג הזה בנוי על מוסכמות ודעות קדומות המתקבלות כמובנות מאליהן, ומשמשות כדי לתאר באור שלילי ומכליל את האנשים שהודבקה להם התווית השלילית. תיוג מעין זה משקף צורת שיח המגדילה ומעוותת את ההבדלים הקיימים. השימוש בסטריאוטיפים בשיח מעין זה הופך הבדלים תרבותיים לסוג של אחרות. במקרה של העניים, טוענת ליסטר, השימוש בסטריאוטיפים פועל גם כדי לחולל את ההבדלים התרבותיים ובדרך זו להפוך את העניים לאחרים. בתיוג שלילי כזה יש מעין פתולוגיזציה של העניים, דבר המאפשר לציבור להוציא אותם מחוץ למסגרת ההשתייכות של כלל הקהילה האזרחית (Lister, 2004). גם בדיווחים על העוני והעניים בישראל רווחת הנטייה לפתולוגיזציה, בכך שמייחסים להם דפוסי התנהגות א-סוציאליים שכולטת בה סטייה מהנורמות המרכזיות (דורון, 2004).

באשר לתהליכים של סיווג או קלסיפיקציה, כחלק מפעילותם השוטפת, וכמעט מעשה יום יום, עוסקים מוסדות שלטון רבים בפעילות כזאת של קטגוריזציה של העניים. הדוגמאות לכך הן דו"ח העוני השנתי של המוסד לביטוח לאומי, הדו"חות על טעוני הטיפוח שמפרסמים מוסדות החינוך, הסיווג של קבוצות אוכלוסייה לפי שיעורי תחלואה של מחלות מסוימות בתוכן ועוד כיוצא באלה. קטגוריזציה זאת מתקבלת כמובנת מאליה בציבור הרחב, באמצעי התקשורת, והיא מופיעה דרך קבע בעבודות מחקר הנערכות במוסדות האקדמיים. להלכה אין קטגוריזציה זאת מכוונת להפלות בין העניים לכלל השאר. ברוב המקרים היא נועדה לתאר מצב מסוים. אבל במציאות קשה מאוד לשמור על ההבחנה הזאת בין תיאור נייטרלי לכאורה לבין תיוג מפלה שהיא יוצרת. יש בכך משום עיצוב של דימוי חברתי של ציבור מוגדר באוכלוסייה שנעשה מתוך כוונה "של שילוב ותמיכה", אבל מציג את "מושאה כאובייקט של זרות, שוליות ונידוי" (חזן, 1994).

למעשה, יש לתהליכים אלה של סיווג השלכות על העניים, והם גורמים להתייחסות שונה אליהם. הם יוצרים אולי, בלי משים, תהליך שהחוקר הדני יורגנסן כינה Naming, Blaming & Shaming (Jorgensen, 2006). תהליך זה, בעצם ההגדרה של העניים, מקבע את ההדרה הסימבולית שלהם מן הכלל, מטיל את אשמת העוני עליהם עצמם וגורם לסטיגמטיזציה ולמצב האחרות שלהם (דורון, 2002; דורון, 2004). הדבר בולט במיוחד בהתייחסות שירותי הרווחה לעניים. המדיניות של הגשת סיוע לעניים, באמצעות תמיכות

סעד או גמלאות הבטחת הכנסה בימינו, יוצרת הלכה למעשה קטגוריה של אנשים שבעצם היותם עניים ונזקקים לסיוע הופכים לאחרים ומודרים (Saraceno, 2002). העוני והנזקקות לסיוע הופכים במקרה זה לקטגוריה מוסרית שלילית, המשמשת להצדקת ההתייחסות הפוגעת בעניים (Katz, 1989).

תהליכים אלה קשורים זה בזה וניזונים זה מזה. כאמור, אין לכאורה בסיווג ובקטגוריזציה של העניים בידי מוסדות השלטון כוונה של הכתמה וסטיגמטיזציה. אבל על פי רוב יש בו מעין ראייה סטריאוטיפית של העניים. בראייה זאת יש, בבלי משים, יסודות מכתימים. אימוץ של הסיווג הזה גורר אחריו תיוג (Labelling), הדבקת תווית שלילית, שיש לה השלכות קשות, ולפעמים מרחיקות לכת, על צורות ההתייחסות אל אנשים אלה. מוסדות הציבור בכלל ושירותי הרווחה בפרט משתמשים בתיוג זה ויוצרים באמצעותו הפרדה והבדלה הפועלות לרעת המתויג הנתפס כאחר (Beresford & Croft, 1995; Goffman, 1968; Riggins, 1997).

אין גם להתעלם מהעובדה שהחברה שאנו חיים בה בנויה על חלוקה מעמדית ברורה. ההבניה של העניים כאחרים קשורה על כן גם למעמד הסוציו-אקונומי של בני אדם. המעמד הסוציו-אקונומי, שכולנו מודעים לו, יוצר באופן בסיסי דיפרנציאציה חדה בין חלקי האוכלוסייה השונים. בתנאי החיים של קבוצות אוכלוסייה בעלות סטטוס כלכלי גבוה יש בהכרח כדי ליצור פערים משמעותיים ההולכים וגדלים ככל שהמעמד הסוציו-אקונומי נמוך יותר. הספרות הסוציולוגית משופעת במחקרים המתארים ומדגישים את ההבדלים בין בעלי מעמד חברתי וכלכלי שונה, הבאים לידי ביטוי בהתנהגות, באורח החיים, באוריינטציה הערכית ובדרכי החשיבה (Blum & Rossi, 1968).

את ההדרה הזאת של העניים וסימונם כאחרים ניתן למצוא בתיאוריות סוציולוגיות שונות כדוגמת זו של תרבות המעמדות הנמוכים, The Lower Class Culture, המדגישה את דפוסי ההתנהגות השונים של העניים, המבדילים ביניהם לבין מעמדות הביניים (Rainwater, 1968). ביטוי קיצוני יותר של הבדלי התנהגות אלה ניתן למצוא בתיאוריית תרבות העוני, The culture of poverty. תרבות העוני נתפסת כמעין תת-תרבות בעלת מבנה ורציונל משלה. היא מכתיבה אורח חיים ותפיסת עולם נבדלים, העוברים במשפחות עניות מדור לדור, וקשה מאוד לשנותם או להיחלץ מהם (Lewis, 1968). ביטוי קלאסי להבדלי התנהגות תרבותיים אלה נמצא בחילופי הדברים בין שני הסופרים האמריקנים הידועים, סקוט פיצג'רלד וארנסט המינגווי. אחד מהם העיר ש"העניים שונים ממך וממני". ועל כך השיב לו האחר: "נכון, לנו יש יותר כסף".

יתרה מזאת, יש הטוענים שתת-תרבות העוני יכולה להצמיח בתוכה יסודות חתרניים הפועלים נגד זרם התרבות המרכזי ומסכנים את הלכידות והיציבות החברתית בכללותה. חוקרים בעלי עמדות שמרניות מובהקות, כמו צ'רלס מארי (Murray, 1984; Murray,)

(1999) ולורנס מיד (Mead, 1997), עשו בעשורים האחרונים שימוש מרחיק לכת בתיאוריות אלה של תת-תרבות עוני בארצות הברית. הם האשימו את מערכות הרווחה בכך שהן יוצרות את תרבות העוני והתלות. אף שמבקריהם מצאו שרוב ראיותיהם והשגותיהם שגויות, הן זכו לתהודה רבה בקרב הציבור האמריקני ורק הגבירו את הנטייה לראות את העניים באור שלילי ולסמן אותם כאחרים (Katz, 1989).

ההבניה של העניים כאחרים בחברה הישראלית

השלב הראשוני של הבניית העניים כאחרים בחברה הישראלית נעשה כאמור על ידי פעולות סיווג סגרתיות מטעם השלטונות. מטרת המחקר השיטתי הראשון של עוני בישראל, שנעשה בידי המוסד לביטוח לאומי, היתה "לאתר את השכבות הנחשלות באוכלוסייה בישראל, ללמוד על היקפן [ו]הרכבן" (רוטר ושמאי, 1971). השאלות שעמדו במוקד מחקר זה היו "מי הם העניים החיים עמנו בישראל ומה מספרם". נקודת המוצא של עורכי המחקר היתה ש"ניתן לחלק את האוכלוסייה לשניים: אלה שהם עניים ואלה שאינם עניים". ההנחה שלהם היתה שניתן למיין כל אדם לאחת משתי הקטגוריות הללו, כשרמת החיים של העניים חורגת במידה רבה מהרמה השכיחה והמקובלת בתנאי הזמן והמקום (רוטר ושמאי, שם). גם בעבודות מחקר שנעשו אחר כך התקבלה גישה זו שקו העוני הוא אותה נקודה המבחינה בין עניים לבין שאינם עניים בחברה נתונה (שטייר ולוין, 2000). כך נקבעה ההבחנה הקטגורית בין כלל האוכלוסייה לבין העניים, כשהעניים הוגדרו בצורה זו ובלי משים כאחרים.

הקטגוריזציה האחרת במחקר הראשוני של רוטר ושמאי נגעה לשאלה מי הם העניים. בהתאם לכך נעשתה כאן דיפרנציאציה בקרב העניים עצמם. לפי הממצאים חלקם הגדול של העניים נמצא בקרב משפחות גדולות ומרובות ילדים, משפחות חד-הוריות ומשפחות קשישים, מובטלים ומוגבלים בכושר עבודתם. לקטגוריות אלה נוספו עובדים שכירים ועצמאים מעוטי שכר והכנסות (רוטר ושמאי, 1971). השימוש בקטגוריזציה הזאת רווח, עם שינויים מועטים בלבד, עד לתקופה האחרונה. בממצאים על ממדי העוני שפרסם המוסד לביטוח לאומי בשנים האחרונות נוספו לקטגוריות אלה בעיקר עולים חדשים ושכירים המשתכרים שכר נמוך (המוסד לביטוח לאומי, 2006; 2007; מורגנשטיין ושמלצר, 2000; קטן, 2002).

מיון או סיווג זה עובר תהליך של דיפרנציאציה נוספת על ידי הפרדה בין העניים לבין עצמם וביניהם לבין כלל האוכלוסייה. לדיפרנציאציה הזאת שורשים היסטוריים עמוקים, המגיעים עד להבדלה שנעשתה בעבר בבריטניה ובארצות אירופה האחרות בין העניים

הראויים והלא ראויים, מה שכונה בזמנו ה-Deserving & undeserving poor, ומה שמכונה בימינו ה-Respectable מול ה-Disreputable poor (Matza, 1966), העניים הנחשבים כמכובדים, כמו אלה שירדו מנכסיהם למשל, מול העניים הקבצנים והלא מכובדים, כפי שתוארו בחברה היהודית. דיפרנציאציה זאת נקבעה בזמנו במפורש בידי רשויות חוקי העניים. בשיח החברתי המתנהל בארץ אנו מוצאים הברלה עמוסה שיפוטם מוסריים בין "מצוקה ראויה" לבין "מצוקה לא ראויה" (קרומר-נבו, 2000).

דיפרנציאציה זאת קבעה הבחנה בין העניים הראויים לאלה הלא ראויים. הראויים הם קורבן הנסיבות שנקלעו אליהן. הם מסוגלים לעבוד, והקהילה מחויבת לספק להם עבודה או להגיש להם סיוע כדי לדאוג לקיומם. הלא ראויים מסוגלים לעבוד, אבל אינם מוכנים לעשות זאת ומשתמטים מעבודה שתפרנס אותם ואת בני משפחתם. להלכה היתה הבחנה זו אמורה להיות נייטרלית, אבל למעשה כבר מלכתחילה היה בה שיפוט מוסרי. דופי מוסרי הוטל באלה המשתמטים או נחשדים שאינם מוכנים לעבוד, מתוך כוונה ברורה להגביל את הזכות לקבל סיוע למספר מועט ככל האפשר של זכאים. ההבחנה הזאת והדרך השלילית שבה יושמה נעלמה אמנם מהמילון של מדיניות הרווחה של ימינו, אבל היא מצאה את ביטויה מחדש בצורות שונות של צידוקים נורמטיביים, המאפיינים את הגבלת הזכות של עניים לקבל סיוע במסגרת מערכות השירותים של מדינת הרווחה (DeSchweinitz, 1961; Hewitt, 1992).

ואמנם בלי לתת לה שמות כמו ראויים או לא ראויים, הדיפרנציאציה הנוספת פועלת במידה רבה של עוצמה בחברה הישראלית. השוליות החברתית של אנשים החיים בעוני היא מודגשת מאוד ובולטת לעין. לדוגמה, אצל נשים הנמצאות במצוקה כלכלית השוליות נתפסת ככפולה (קרומר-נבו, 2000; קרומר-נבו, 2006). השוליות הזאת כוללת בתוכה את הקטגוריות האלה של עניים שעל פי רוב אינם נחשבים כ"ראויים" והכלל אמור לדאוג לרווחתם: אנשים שאינם עובדים, כלל מקבלי הקצבאות ובתוכם מקבלי גמלאות החשודים בקבלתן במרמה, משפחות מרובות ילדים, אימהות חד-הוריות ועוד. דיפרנציאציה אחרת בנויה על יסודות בעלי אופי אתני או עדתי, כדוגמת העניים בקרב האוכלוסייה הערבית, או ניזונה מעמדות ערכיות-אידיאולוגיות המתייחסות בשלילה, לדוגמה, לעניים בקרב האוכלוסייה החרדית.

במסגרת ההבניה החברתית של העוני רבים מהעניים חווים בעצמם את עוניים כמעין אות קלון. ובתפיסה רחבה יותר, ובממד הסימבולי שלו, העוני נתפס במידה רבה כסטייה, כהעדר הון אנושי או אפילו כמחלה. יש אמנם לא מעט מהשניות בתפיסות אלה, מין יחס דואלי שדרים בו בכפיפה אחת דחייה ואמפתיה, גינוי וחמלה, בוז, זרות והזדהות (סטריאר, 2002). אבל דימויים אלה שיש בהם מהחשוב או השלילה מצביעים למעשה על האחרות של העניים.

העניים שאינם עובדים

הממסד הפוליטי והחברתי בישראל התייחס לאורך השנים באופן שלילי לעניים שאינם עובדים ואינם עוסקים בפעילות כלכלית שמביאה איתה הכנסה כדי לפרנס את עצמם. עמדה שלילית זאת אף התעצמה מאוד בשנים האחרונות, והיא גם זוכה למידה רבה של תמיכה בקרב הציבור הרחב. הנטייה הרווחת היתה כמעט תדיר להדיר מהכלל את אלה שאינם עובדים לפרנסתם ולראות בהם מעין אחרים שאינם לוקחים חלק בחובה האזרחית, המוטלת על כל אחד, לעבוד ולהתפרנס. בגישה העוינת הזאת כלפי העניים שאינם עובדים נעלמה כמעט כליל ההבחנה בין אלה המובטלים מסיבות שאינן תלויות בהם עצמם לבין אלה שנטען כלפיהם שהם בוחרים להיות מובטלים מרצונם. על פי הרוב הנטייה היא לראות ברובם בטלנים המעדיפים לא לעבוד, שמצוקתם הכלכלית נובעת מהתרבות של אי עבודה השוררת בקרבם (הארץ, 2004).

ההתייחסות השלילית לאלה שאינם עובדים אינה חדשה. היא קשורה באתוס העבודה המוצק שרווח תמיד בחברה הישראלית. תנועת העבודה, בהיותה השלטון במשך יובל שנים ויותר, דגלה בעקביות בגישות אלה. היא התנגדה לאורך השנים להנהגת ביטוח מפני אבטלה, וראתה כחובתה, למשל, לשלב את העולים החדשים במעגל העבודה ובמושגי עבודה (נמיר, 1958). צמרת תנועת העבודה, וראשיה שניהנו כשרי עבודה, השתמשו בטיעונים אלה כמעט בכל שנות היותם בשלטון (דורון וקרמר, 1992; גל, 2002). באורח אולי מפתיע במקצת המשיכו בקו זה גם אנשי תנועת ש"ס בעת היותם מופקדים על משרד העבודה והרווחה. אלי ישי, בהיותו שר העבודה והרווחה מטעם ש"ס, חזר וטען שתעסוקה מקנה למובטלים הרגלי עבודה במקום להכניסם להרגלי שגרה של חיי בטלה. והרחיקו לכת בטיעון זה ממשלות הליכוד, ובראשן בנימין נתניהו שחזר על הסיסמה "לכו לעבוד" כתרופה מוכנה שהיתה לו להציע למחוסרי עבודה, בלי לבדוק אם הם מסוגלים לעבוד או אם מצויה בשוק עבודה שהם יכולים להשתלב בה (גל, 1992; דורון, 1999; דורון, 2005).

ההקשחה של עמדות שליליות אלה כלפי אלה שאינם עובדים קיבלה ביטוי בולט בשנות האלפיים. בשנים אלה שיעור הבלתי מועסקים, כלומר אנשים שמצאו עצמם מחוץ למעגל העבודה למרות רצונם ונכונותם למצוא תעסוקה ולהיקלט בעבודה, גדל מאוד, ועמד על 10 אחוזים בקירוב מכלל כוח העבודה במשך. שיעור זה נע מ-9.4 אחוזים בשנת 2001, עלה מעל ל-10 אחוזים בשנים 2002, הגיע לשיא של 10.7 אחוזים ב-2003, וירד לתשעה אחוזים רק עם תחילת ההתאוששות שחלה במשך בשנת 2005 (המוסד לביטוח לאומי, 2007). ברור שלא ניתן היה לייחס למספר הגדול הזה של מובטלים את השיפוטים שהם מובטלים מרצון, שהם מעדיפים לא לעבוד ושהמצוקה הכלכלית שהם נתונים בה נובעת מהתרבות של אי עבודה השוררת בקרבם.

אבל מצב דברים עובדתי זה לא שינה את העמדה השלילית כלפי אלה שלא עבדו ולא מנע נקיטת מדיניות מחמירה בכל הנוגע להגשת סיוע שימנע מצוקה כלכלית בקרבם. הגישה המחמירה למובטלים שלא עבדו בשנים אלה באה לידי ביטוי בחקיקה שהביאה לצמצום דרסטי בהיקף המובטלים שהיו זכאים לקבלת תשלום דמי ביטוח אבטלה. בעקבות החקיקה המגבילה שהתקבלה ירד שיעור מקבלי דמי אבטלה מכלל הבלתי מועסקים שהיה 45 אחוז ב-2001 ל-21 אחוז בלבד ב-2004 (המוסד לביטוח לאומי, 2006).

מדיניות דומה ואפילו מחמירה יותר הונהגה בנוגע לאלה שאינם עובדים ונזקקו לגמלאות הבטחת הכנסה כדי להבטיח את קיומם. החוק לשילובם בעבודה של מקבלי גמלאות מובטלים, שהתקבל במסגרת חוק ההסדרים לשנת 2004, הוליד את התוכנית בעלת השם האורוליאני מהל"ב, מהבטחת הכנסה לתעסוקה בטוחה, הידועה יותר בשמה האמריקני, תוכנית ויסקונסין. מטרת התוכנית היתה למעשה להשתמש בדרכים שונות של לחץ, כולל השתתפות בפעילויות חובה ועד כדי כפייה על מקבלי גמלאות אלה להשתלב בכל עבודה שהוצעה להם. אי עמידה בדרישת התוכנית גררה אחריה שלילת הזכות לקבלת הגמלה להבטחת הכנסה. הפעלת התוכנית הועברה מידי שירות התעסוקה של המדינה לחברות פרטיות הפועלות למטרות רווח, ולמעשה הופקדו בידי גופים פרטיים אלה שיקול הדעת והסמכות לשלול לאנשים את הזכות לגמלה ולפגוע בכך בהבטחת הקיום שלהם. בתוכנית הזאת, שהיתה שנויה במחלוקת חריפה מאז היווסדה, היה מעט מאוד מהלב או הבטחת תעסוקה בטוחה, אבל היא סימנה את מחוסרי העבודה שהופנו אליה כאחרים וכראויים להתייחסות מענישה ומכתימה במיוחד (ראו המוסד לביטוח לאומי, 2006; ביניש, 2005; גל, 2006; צח, 2006).

מקבלי הקצבאות

הקו המאפיין את מוקדי הכוח הפוליטיים בישראל בעשור האחרון – בממשלה, במפלגות הציר המרכזיות וברובה המכריע של התקשורת – הוא ההתייחסות השלילית למה שמכונה "מקבלי הקצבאות". יש בכך ניסיון ברור להכתים את רובם הגדול של מקבלי קצבאות הביטוח הלאומי ולהכניסם לקטגוריה של עניים ושל מה שמשמע מכך – אחרים. העובדה שהרוב הגדול של מקבלי הקצבאות מהמוסד לביטוח הלאומי אינם בהכרח עניים ואינם חייבים להיות עניים אינה משפיעה על הגישה השלילית הזאת ועל הנטייה להפוך אותם לאחרים (דורון, 2006).

הזכות של רוב מקבלי קצבאות הביטוח הלאומי היא זכות ביטוחית שהאנשים רכשו להם מהיותם מבוטחים בתוכניות ביטוח שעבורן שילמו דמי ביטוח כל ימי חייהם. התשלומים של דמי הביטוח, למעשה פרמיה ביטוחית הדומה למתכונת השוק הפרטי, אמורים להבטיח את זכותם של המבוטחים לקבל קצבאות בעקבות אירוע מוגדר, הגעה לגיל

פרישה מעבודה למשל. גם שרי ממשלה שהגיעו לגיל פרישה זכאים לקצבת הזיקנה הביטוחית מהביטוח הלאומי ובוודאי מקבלים אותה. המטרה הברורה של התוכניות הביטוחיות של הביטוח הלאומי היתה לדאוג לכך שהאנשים המגיעים לגיל זיקנה או שנפגעו בעבודה לא ייהפכו לעניים, ויזדקקו לסיוע ולתמיכת סעד מטעם המדינה ומתוך כך ייהפכו לאחרים.

היוזמה להנהגת תוכניות חברתיות כמו זאת של הביטוח הלאומי צמחה ברובה בחוגים השמרניים והליברליים של החברה הקפיטליסטית, שנציגיהם היו ביסמרק בגרמניה ולויד ג'ורג' ובוורידג' בבריטניה. לתוכניות אלה היו שתי מטרות: האחת, פוליטית ביסודה, נועדה לטפל בכעיה החברתית, ה-Social Question, כלומר במצוקה הכלכלית והחברתית של חלקים גדולים מאוכלוסיית העובדים שהחברה הקפיטליסטית של שלהי המאה ה-19 ושל תחילת המאה ה-20 לא הצליחה להתמודד איתם. חיווק כוחם הפוליטי של העובדים והרחבת ההתארגנות שלהם באיגודים מקצועיים ובמפלגות פוליטיות סיפקו להם את האפשרויות להציג את תביעותיהם מהמדינה לשיפור במצבם. תביעות אלה נתפסו כאיום על המשך קיומו של המשטר הקפיטליסטי הקיים. הנהגת תוכניות הביטוח הסוציאלי נתנה מענה חלקי לתביעות אלה והפכה אמצעי לשמירה על המשטר הקיים. המטרה האחרת, חברתית במהותה, היתה למנוע את המצב שבו פגיעה ביכולת להמשיך לעבוד הופכת חלקים גדולים מהאוכלוסייה העובדת לעניים ומתוך כך נזקקים לסיועם של מוסדות חוקי העניים המרתיעים והמכתימים או, לאחר ביטולם של אלה, לסיוע תוכניות הסעד למיניהן (Rimlinger, 1971; Flora & Heidenheimer, 1981; Ashford, 1986).

המטרות הפוליטיות והחברתיות של תוכניות הביטוח הסוציאלי, שהפכו עם הזמן לביטוח הלאומי, היו למנוע את ניכורה של אוכלוסיית העובדים מהמשטר של כלכלת שוק בלתי מרוסנת ולהביא לאינטגרציה שלהם בזרם המרכזי של חיי החברה הקפיטליסטית. המסר שנשא איתן תוכניות הביטוח הסוציאלי היה שכאשר העובדים נקלעים למצבי מצוקה מסיבות שאינן תלויות בהם, כמו לדוגמה כשהם מגיעים לגיל זיקנה, המשטר המדינתי עומד לצדם ובא להגן עליהם מפני מצוקה ועוני. הביטוח הלאומי נועד אפוא למנוע הפיכת חלקים גדולים של אוכלוסיית העובדים לעניים ולאחרים מנוכרים ולהבטיח בדרך זו את התמיכה של אוכלוסיית העובדים במשטר הקפיטליסטי הקיים.

כפי שראינו, הנטייה הרווחת במסד השלטוני של ימינו, לפגוע במערכות הביטוח הסוציאלי ובמקבלי הקצבאות של הביטוח הלאומי, משקפת התעלמות מוחלטת מניסיון העבר. בניסיונות ההכתמה חסרי ההבחנה של כלל מקבלי הקצבאות וסימונם כאחרים יש התעלמות מהישגי מערכות הביטוח הסוציאלי במניעת עוני ומצוקה כלכלית בקרב שכבות רחבות של אוכלוסיית העובדים; יתר על כן, הם סוללים מחדש את הדרך המובילה לניכורם מהמשטר הקפיטליסטי הקיים. ההכתמה החוזרת של מקבלי הקצבאות וסימונם כאחרים מעמידים בסימן שאלה מחדש את ההנחה שמשטר מדינת הרווחה ומערכות

הביטחון הסוציאלי, שפותחו והורחבו לאחר מלחמת עולם השנייה, הצליחו בסופו של הדבר לגבור על הניכור זה ולהבטיח את הכללתה של אוכלוסיית העובדים בזרם החיים המרכזי של המדינה הקפיטליסטית.

משפחות מרובות ילדים

עוד דוגמה של התייחסות שלילית של החברה הישראלית לקבוצת אוכלוסייה שלמה וראייתה כעניים וכאחרים נוגעת למשפחות מרובות ילדים. הכוונה היא על פי רוב למשפחות המונות ארבעה ילדים ויותר. המייחד קבוצת אוכלוסייה זו הוא המספר הגדול של הילדים שהן מגדלות בתוכן וההשתייכות של חלקן הגדול לקבוצות אוכלוסייה בעלות אופי עדתי או אתני מוגדר, כמו האוכלוסייה החרדית היהודית והאוכלוסייה הערבית המוסלמית. צירוף התכונות של גודל המשפחה, ההשתייכות לקבוצה מוגדרת והמצוקה הכלכלית שרוב המשפחות האלה נתונות בה מספק את הבסיס להבדלה ביניהן לבין יתר חלקי האוכלוסייה ולהגדרתן כאחרים.

ההבניה של המשפחות מרובות הילדים כעניים וכאחרים קשורה בשורה שלמה של תופעות הרווחות בתוכן או המיוחסות להן. הן נתפסות גם כ"עניים שאינם עובדים", גם כ"מקבלי קצבאות", במקרה זה קצבאות ילדים, וככל שהדבר נוגע לאוכלוסייה החרדית, גם כקבוצה שבוחרת לא ליטול חלק בפעולות אזרחיות מרכזיות, כגון השתתפות פעילה בשוק העבודה ושירות בצבא, שהם חלק אינטגרלי מהחובות המוטלות על כל אזרחי המדינה. הטיעון הנובע מכך הוא שמשפחות אלה גוזרות מצוקה על עצמן ועל ילדיהן ונופלות למעמסה על החברה.

עוד גורם שהעצים את התייחסות השלילית למשפחות מרובות הילדים בתחילת שנות האלפיים הוא ההגדלה המשמעותית של שיעורי קצבאות הילדים בעקבות הצעת חוק פרטית של ח"כ הלפרט ממהמגזר החרדי. חוק הלפרט הגדיל מאוד את הקצבאות עבור ילד חמישי ועבור כל ילד נוסף במשפחה. גם לפני חקיקת חוק הלפרט היתה הקצבה עבור הילד החמישי במשפחה גדולה פי 3.6 מהקצבה עבור הילד הראשון והשני. על פי חוק הלפרט גדלה הקצבה עבור הילד החמישי עד כדי פי חמישה מהקצבה עבור הילד הראשון והשני (דורון, 2005א).

הגדלת הקצבאות למשפחות מרובות ילדים לפי חוק הלפרט רק העצימה את התגובה השלילית נגד קבוצת אוכלוסייה זו. מצד אחד גברו הטענות ואי שביעות הרצון בקרב האוכלוסייה הכללית נגד האפליה מרחיקת הלכת שיוצרות קצבאות הילדים בין הילדים הראשונים במשפחה לאלה הבאים אחריהם. מהצד האחר הביעו כלכלנים רבים את דעתם שיש קשר ישיר בין הגידול בקצבאות הילדים במשפחות גדולות לבין הירידה בהשתתפות

ההורים במשפחות אלה בכוח העבודה, משום שיש בהן משום עידוד שלילי ליציאה לעבודה. נטען שהקצבאות המוגדלות תומכות למעשה באבות של משפחות אלה להישאר שנים ארוכות בישיבות ולא לצאת לעבודה ולפרנס את ילדיהם (דורון, 2005ב).

גורם אחר להתייחסות השלילית לקבוצת המשפחות הגדולות ותפיסתן כאחרים קשור גם באי היכולת או הנכונות של משפחות אלה לתכנן את גודלן באופן מושכל התואם את יכולתן הכלכלית. בשל הבסיס הכלכלי הרעוע שלהן, כך נטען כנגדן, אין הן יכולות לספק לילדיהן את תנאי ההתפתחות הדרושים כדי שהם יוכלו להתמודד בבוא העת עם דרישות החיים של החברה המודרנית. הרצון והיכולת לתכנן את גודל המשפחה נחשב בימינו כאחד המדדים של הסתגלות לעולם המודרני. הדעה הרווחת היא שהמשפחות מרובות הילדים טרם השכילו לעשות את המעבר הזה. אף כי הדעה הזו בוודאי אינה תקפה למשפחות מרובות ילדים רבות. הדיפרנציאציה הקיימת ביניהן לבין יתר חלקי האוכלוסייה היא שגורמת לכך שהן נתפסות כקבוצה נבדלת שניתן לתייג אותה כאחרים.

דיון

ראיית העניים כאחרים, הן משום שאינם עובדים או אינם רוצים לעבוד והן משום שהם מקבלי קצבאות או דוגמאות שליליות אחרות, משקפת במידה רבה את עוצמת הפערים החברתיים והפוליטיים בחברה הישראלית ואת קיומן של דעות קדומות כלפי קבוצות האוכלוסייה החלשות. העוצמה של הדעות הקדומות מאפשרת את ההתייחסות השלילית והעוינת כלפי קבוצות אוכלוסייה עניות וחלשות. עוינות זו חודרת לשפה ולשימוש בה, כפי שראינו בצורות התיוג השונות. היא מעלה על פני השטח את העמדות של קבוצות האוכלוסייה החזקות, הנהנות מזכויות היתר שמעמדן מקנה להן. העניים מוצאים את עצמם לכודים בתפיסות המעותות את המציאות שהם חיים ופועלים בה, בלי שיש להם הכוח לסתור את התכונות וקווי האופי השליליים המיוחסים להם. הם חסרים את הכוחות האישיים, את האמצעים הכלכליים ואת הכלים המוסדיים כדי ליצור שיח נגדי לצורת השיח המגדירה והמכתימה אותם כאחרים ודוחקת אותם לשוליים (קרומר-נבו, 2006; Riggins, 1997).

בעיה אחרת בהקשר זה היא הנטייה לראות את העניים כקטגוריה פחות או יותר אחידה והומוגנית של אחרים. ההגדרה של העניים משקפת, כפי שראינו במציאות, טווח רחב מאוד של מצבים שונים שאנשים נמצאים בהם. למרות זאת הנטייה הרווחת היא לכלול את רוב העניים ככולם בקטגוריה כללית אחת של אחרים.

הבעיה המרכזית בכל הנוגע להתייחסות השלילית אל העניים היא שהמסד הפוליטי והחברתי שלנו אימץ לעצמו בצורה זו או אחרת את הדעות השליליות הרווחות כלפיהם. יש מעט מאוד ניסיונות, אם בכלל, של האליטות השולטות להגן על העניים מפני הכנסתם לקטגוריה נפרדת של אחרים. הנטייה הגורפת של המסד היא בדרך כלל לאמץ את העמדות השליליות הרווחות בדבר האחרות של העניים, ולעתים קרובות אף לתת להן חיזוק על ידי יציאה בהאשמות שונות נגדם ונגד דפוסי ההתנהגות שלהם.

האמונה הרווחת בדרך כלל בקרב האליטות הממסדיות היא שהעניים הם אכן שונים באופיים ובהתנהגותם, ולפיכך אין הם ראויים להתייחסות שונה מזו השלילית הקיימת כלפיהם. לפי העמדות הרווחות במסד הפוליטי אין העניים ראויים להתייחסות נדיבה יותר, משום שהם עצלנים והולכי בטל, משום שיש להם תכונות אופי, הקובעות את אי יכולתם לנהל את ענייניהם בצורה טובה יותר, ועל כן הם מוכנים להסתפק במועט שמעמדם הנחות יכול לתת להם (Reiss & Moore, 2005). דוגמה לכך ניתן למצוא באמירות של בנימין נתניהו, כשכיהן כשר האוצר. הוא דיבר על "בור השומן של הקצבאות" המוגש כביכול לעניים שאינם עובדים.

בהתאם לאמונות אלה, ההצעות שמעלה הממסד לתיקון מצב העניים ולשינוי במעמד האחרות שלהם מתעלמות מהיחס השלילי הרווח כלפיהם ומהצורך לשנות יחס זה, ומתרכזות בעיקר בדרכים לתקן אותם ולהביא לשינוי דפוסי ההתנהגות שלהם. האסטרטגיות המקובלות בהקשר זה מדגישות את הצורך בהשקעה בחינוך ובדרכים שונות של טיפול סוציאלי-אישי, כשהדגש הוא שינוי האופי של העניים עצמם. השאלה היא אם יש בידי האסטרטגיות האלה כדי לשנות את פני האחרות של העניים. האסטרטגיה של השקעה בחינוך היא אסטרטגיה לטווח הארוך, וניתן אולי להניח שיש בכוחה להביא לשינוי פני הדברים, אבל במקרה הטוב מדובר כאן בעיקר על אסטרטגיה שאת פירותיה ניתן יהיה לראות בעתיד הרחוק יותר בלבד.

האסטרטגיה של טיפול סוציאלי-אישי, כלומר שימוש בטכניקות הטיפוליות של מקצוע העבודה הסוציאלית, מוגבלת למדי ביכולתה לחולל את השינוי. האסטרטגיה הזו בעייתית משתי סיבות: כדי שהיא תוכל להביא את התוצאות המצופות ממנה נדרשת השקעה של משאבים רבים מאוד. מעבר לרטוריקה בדבר נחיצותה או המועילות שלה אין סימנים לכך שיש נכונות מעשית להקצות משאבים אלה. מלבד זאת אין היא מתייחסת כלל וכלל לצורך בשינוי מבני בכל הקשור לבעיות הפערים ואי-השוויון של החברה שלנו. חסר לה המרכיב הבסיסי לפתרון מצב האחרות של העניים הנובע במידה זו או אחרת מבעיות אי-השוויון וההבדלה מעמדית הקיימת ואף מחמירה בשנים האחרונות.

אסטרטגיה אחרת למלחמה בעוני ובמצבי האחרות של העניים, הזוכה לאחרונה לתמיכה מחודשת מצד הכוחות הממסדיים, היא מיקוד (targeting) תוכניות רווחה וביטחון

סוציאלי שונות בעניים בלבד. תוכניות סלקטיביות אלה אמורות להתמקד במצבי המצוקה של העניים ולנסות בדרך זו להביא לשיפור במצבם. אבל ניסיון העבר מראה שאין בכוחן של תוכניות מעין אלה לשנות את פני מצב האחרות של העניים. עצם ההתמקדות של תוכניות מסוג זה בעניים בלבד יוצרת את הדיפרנציאציה ביניהם לבין כלל האוכלוסייה, דבר המתייג אותם ומבדיל בין האנחנו לבין ההם ועושה אותם לאחרים. כבר לפני שנים נטען שאסטרטגיה כזו היא שגויה ביסודה, משום שהיא גורמת להכתמה ולסטיגמטיזציה של אנשים בעצם היותם עניים (Gilbert, 2001; Sundquist, 1968).

זאת ועוד, התוכניות לעניים בלבד הופכות בהכרח לתוכניות עניות ומוכתמות בעצמן. ריינוואטר (Rainwater) מראה שתוכניות מיוחדות לעניים הופכות בהכרח לתוכניות שמודבקת להן סטיגמה. לדבריו, למרות כל מאמצייהן של הממשלות, יהיו כוונותיהן ראויות ככל שיהיו, לא ניתן לפתח שירותים מיוחדים לעניים שאינם יוצרים תחושות נחיתות באלה המשתמשים בהם (Sundquist, 1968, p.245). וכבר החוקר הבריטי ריצ'רד טיטמוס טען בזמנו, ששירותים לעניים הופכים להיות שירותים ממדרגה שנייה לאזרחים ממדרגה שנייה, או שירותים עניים לאנשים עניים (Titmuss, 1968). מצב עניינים זה לא השתנה ביסודו, ואולי אף הפך להיות קריטי יותר בימינו בגלל התגברות היחס העוין לעניים בעת האחרונה (דורון, 1995; Doron, 2001).

לסיכום, ספק אם ניתן להביא לידי שינוי במצב האחרות של העניים בחברתנו כל עוד נמשך היחס השלילי אליהם. כל זמן שהממסד הפוליטי והחברתי ממשיך לראות בעניים מעין מפגע הנובע מהאופי הייחודי שלהם עצמם, ללא קשר למבנה הבלתי שוויוני של החברה ושל האסימטריה ביחסי הכוחות של האנחנו מול ההם, קשה להניח שיחול שינוי במצבי ההדרה של העניים ובסימונם כאחרים. השינוי המבוקש חורג הרבה מעבר לפיתוח אסטרטגיות ליצירת שינוי בהתנהלותם של העניים בלבד. דרוש שינוי בהתייחסות החברתית ובעמדות הפוליטיות הכלליות כלפי קבוצות האוכלוסייה העניות. הבעיה היא שבנסיבות הקיימות של גידול באוכלוסיות העניות שינוי כזה לא נראה באופק.

מקורות

- ביניש א' (2005). יישום 'תוכנית ויסקונסין' בישראל בשנים 2000-2003. עבודה, חברה ומשפט, יא, 121-154.
- גל ג' (1992). תולדות ביטוח אבטלה בישראל. ביטחון סוציאלי, 38, 119-134.
- גל ג' (2002). האומנם נטל מרצון? סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה 1920-1995. קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גל ג' (2005). תוכנית ויסקונסין – בין רווחה ועבודה? אופקים חדשים, 24, דברי הכנסת, כרך 25, 28 בינואר 1958, עמ' 993.
- דורון א' וקרמר ר"מ (1992). מדינת הרווחה בישראל, מערכת הביטחון הסוציאלי במבחן המדינית והביצוע. תל אביב: עם עובד ומכון לוי אשכול – האוניברסיטה העברית.
- דורון א' (1995). בזכות האוניברסליות, האתגרים של המדיניות החברתית בישראל. ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- דורון א' (1999). מדיניות הרווחה בישראל – ההתפתחויות בשנות ה-80 וה-90. מתוך ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל, (437-474). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דורון א' (2002). תגובות הממסד על דו"ח העוני בישראל. כיוונים חדשים, 7, 177-196.
- דורון א' (2004). הפרסום השנתי של דו"ח העוני בישראל: אמצעי התקשורת והתגובות במערכת הפוליטית. מתוך ד' פילק וא' רם (עורכים) שלטון ההון, החברה הישראלית בעידן הגלובלי, (164-180). ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- דורון א' (2005). שחיקתה של מדינת הרווחה בשנים 2000-2003: המקרה של קצבאות הילדים. עבודה, חברה ומשפט, י"א, 95-120.
- דורון א' (2005). התוכניות מרווחה לעבודה: מקורותיהן ההיסטוריים והאינטלקטואליים. מתוך א' בראלי, ד' גוטוין וט' פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, כרך ב', (519-540). שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

- דורון א' (2006). שחיקת העיקרון הביטוחי בביטוח הלאומי בישראל: ההשלכות על אופן תפקודה של מערכת הביטחון של ישראל. ביטחון סוציאלי, 71, 31-52.
- המוסד לביטוח לאומי (1991). סקירה שנתית 1990. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון.
- המוסד לביטוח לאומי (2006). ממדי העוני והפערים בהכנסות 2005 – ממצאים עיקריים. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון.
- המוסד לביטוח לאומי, (2007). סקירה שנתית 2006. ירושלים: מינהל המחקר והתכנון.
- חזן ח' (1994). האחר הלא משמעותי: על כינונה הסמלי של שוליות חברתית. ביטחון סוציאלי, 42, 5-16.
- מורגנשטיין, ב', ושמלצר, מ' (2000). השינויים במאפיינים של מקבלי הבטחת הכנסה בעשור האחרון: הפוטנציאל לתעסוקה. ביטחון סוציאלי, 58, 28-53.
- 'מלכוד הקצבאות' (2004), הארץ, 25 בנובמבר.
- סטריאר, ר' (2002). עוני כמציאות רבת פנים: דימויים ותפיסות בקרב עובדים סוציאליים ואנשים החיים בתנאי עוני בקהילות שונות בירושלים. חיבור שהוגש לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- פישביין ע' (2000). יורחבו העבודות היוזמות בחפירות ארכיאולוגיות ובגנים לאומיים. הארץ, 6 באפריל.
- צח ר' (2006). חיסול העוני, ידיעות אחרונות – 7 ימים, עמ' 28-36, 10 במרץ.
- קטן י' (2002). בעיות עוני, גורמים ודרכי התמודדות. ירושלים: מכון הנרייטה סולד.
- קרומר-נבו מ' (2000). "ידע מן החיים" לעומת ידע אקדמי: המקרה של מקבלי גמלאות הבטחת הכנסה. ביטחון סוציאלי, 58, 132-150.
- קרומר-נבו מ' (2000). מחקר באזורי הכאב: סיפורי חיים של נשים במצוקה כלכלית וחברתית עמוקה ומתמשכת בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קרומר-נבו מ' (2006). נשים בעוני: סיפורי חיים, מגדר, כאב, התנגדות. תל: אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- רוטר ר', ושמאי נ' (1971). דפוסי העוני בישראל – ממצאים ראשוניים, ביטחון סוציאלי, 1, 17-28.
- שטייר ח', ולוין ע' (2000). נשים עניות בישראל. ירושלים: שדולת הנשים בישראל.

- Ashford, D. E. (1986). *The Emergence of the Welfare States*. Oxford: Blackwell.
- Beresford P., & Croft S. (1995). It's Our Problem Too: Challenging the Exclusion of Poor People from Poverty Discourse, *Critical Social Policy*, 44/45, 75-95.
- Canales, M. K. (2000). Othering: Toward Understanding of Difference. *Advances in Nursing Science*, 22(4), 16-31.
- De Schweinitz, K. (1961). *England's Road to Social Security*. New York: A.S. Barnes, Perpetua Edition.
- Doron, A. (2001). Retrenchment and Progressive Targeting: The Israeli Experience. In N. Gilbert (Ed.), *Targeting Social Benefits, International Perspectives and Trends* (pp. 99-128). New Brunswick (USA) and London: Transaction Publishers.
- Flora, P., & Heidenhemer, A. J. (Eds.) (1981). *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick (USA): Transaction Books.
- Gilbert, N. (Ed.) (2001). *Targeting Social Benefits, International Perspectives and Trends*. New Brunswick (USA): Transaction Publishers.
- Goffman E. (1968). *Stigma*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall.
- Golding P., & Middleton S. (1982). *Images of Welfare, Press and Public Attitudes to Poverty*. Oxford: Martin Robertson.
- Harrington, M. (1963). *The Other America, Poverty in the United States*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Hewitt, M. (1992). *Welfare Ideology and Need, Developing Perspectives on the Welfare State*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Himmelfarb, G. (1984). *The Idea of Poverty, England in the Early Industrial Age*. London: Faber and Faber.

- Jorgensen, H. (2006). *Activation Policies and the EU*. Paper presented at the Aspen/Etui Conference on Activation Policies in the EU, Brussels, 20-21 October.
- Katz, M. B. (1989). *The Undeserving Poor, From the War on Poverty to the War on Welfare*. New York: Pantheon Books.
- Lewis, O. (1968). The Culture of Poverty. In D. P. Moynihan, (Ed.), *On Understanding Poverty, Perspectives From the Social Sciences* (pp.187-200). New York: Basic Books.
- Lister, R. (2004), *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Lister, R. (2005). *Poor Relations: Making Poverty History at Home*. Speech at the Poor Relations Conference by the TUC, Oxfam, End Child Poverty and Bond, October 17.
- Lister, R. (2006). A New Politics of Respect. *UKWatch – Soundings*, July 27.
- Matza, D. (1966). The Disreputable Poor. In: R. Bendix & S. M. Lipset (Eds.), *Class, Status and Power* (pp. 289-302). New York: The Free Press.
- Mead, L. (1997). *From Welfare to Work – Lessons from America*, Choice in Welfare No. 39, London: Institute of Economic Affairs.
- Mind the Gap*, Guardian, July 18, 2007.
- Murray, C. (1984). *Losing Ground*. New York: Basic Books.
- Murray, C. (1999). *The Underclass Revisited*. Washington DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Novak, T. (1988). *Poverty and the State, An Historical Sociology*. Milton Keynes: Open University Press.
- Rainwater, L. (1968). The Problem of Lower Class Culture and Poverty War Strategy. In: D. P. Moynihan, (Ed.), *On Understanding Poverty*,

- Perspectives From the Social Sciences* (pp. 229-259). New York: Basic Books.
- Reiss, E. P., & Moore, M. (2005). *Elite Perceptions of Poverty & Inequality*. London: ZED Books.
- Riggins, S. H. (1997). The Rhetoric of Othering. In: S.H. Riggins (Ed.), *The Language and Politics of Exclusion* (pp.1-29). Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Rimlinger, G. V. (1971). *Welfare Policy and Industrialization in Europe, America, and Russia*. New York: John Wiley & Sons.
- Rossi, P. H., & Blum, Z. D. (1968). Class, Status and Poverty. In Daniel. P. Moynihan, (Ed.), *On Understanding Poverty, Perspectives From the Social Sciences* (pp.36-63). New York: Basic Books.
- Saraceno, C. (2002). Exploring Social Assistance Dynamics. In: C. Saraceno (Ed.), *Social Assistance Dynamics in Europe, National and Local Poverty Regimes* (pp. 1-34). Bristol: The Policy Press.
- Sundquist, J. L. (1969). The End of the Experiment? In: J. L. Sundquist (Ed.), *On Fighting Poverty* (pp. 235-251). New York: Basic Books.
- Titmuss, R. M. (1968). *Commitment to Welfare*. London: Allen & Unwin.
- www.cwrl.utexas.edu/~ulrich/rww03, Definitions of Othering.